

TEMA-ARTIKEL

Luther stod på barrikaderna under känslornas reformation

Mari Eyice

Idén om att en plikttrogen moral formades under reformationen har länge präglat vår föreställningsvärld. Senaste årens internationella forskning nyanserar dock bilden genom att sätta känslöytringar i fokus hos både Luther och det omgivande samhället. De protestantiska prästerna försökte förmedla tillförsikt och tröst genom att uppmana församlingarna att förlita sig på sin tro i stället för på sina handlingar. Men för den enskilda individen innebar detta att även ångest och tvivel blev en del av den religiösa upplevelsen. Starka känslor, både positiva och negativa, blev centrala i den tidigmoderna protestantismen.

Att ha Luther på axeln, eller på ryggen, är ett förhållandevis vanligt ordspråk i svenskan. I samband med 500-årsjubileet av reformationen i år finns det flera som har tagit tillfället i akt att reflektera över innehållet i detta uttryck. Vilken effekt har Luther och protestantismen på samtida moraluppfattningar och mentaliteter? Är det Luthers påverkan som gör oss benägna att arbeta mer än vi behöver, eller hänge oss åt vardagslivets alla måsten med överdriven frenesi? Redan förra året skrev Per Svensson i *Sydsvenskan* om trender i samtiden med förment

Lutherska förtecken, från löparvågen till svensk migrationspolitik. Sedan dess har Ola Sigurdsson i *Svenska Dagbladet* försökt att distansera Lutherbilden från prestationstänkande och Kristian Ekenberg har skrivit i *Gefle Dagblad* om hur Luther egentligen kan ses som inspiration till *både* prestationshets och livsnjutande, för att bara nämna några exempel.

Idén att Luther ligger bakom moraluppfattningar och mentaliteter är inte underlig med tanke på det oerhört starka inflytande protestantismen har haft i det svenska samhället under åtminstone fyra århundraden. Statskyrkan var länge den mest etablerade informationskanalen i Sverige, med möjlighet att både instruera och tukta den svenska allmogen.

Den specifikt pliktorienterade tolkningen av protestantismen har sin motsvarighet också inom vetenskapen. I Max Webers på sin tid mycket inflytelserika arbete *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* (1904–1905) tecknar han en bild av hur protestantismen format den västeuropeiska mentaliteten till ett kapitalistiskt tänkande, med hög arbetsmoral och ansamling av rikedom som kännetecken.

Webers tes underbyggs framför allt med exempel från kalvinismen, vars predestinationslära enligt honom ledde till att människor strävade efter att övertyga både sig själva och sin omgivning om sin utvaldhet genom dygdigt leverne, men har ibland tagits som garant för hela det protestantiska Västeuropa. Möjligen finns det en koppling mellan Webers tes och den mer allmänna föreställningen om Luther som en pådrivare på axeln. Inom forskningen är dock Weber sedan länge motbevisad. Dels genom kritik av utgångspunkten att Västeuropa är väsensskilt från andra områden där kapitalism har utvecklats senare. Dels genom att andra faktorer har visat sig vara mer avgörande än religionen för frågan om ekonomisk utveckling.

Efter Weber har det dröjt med nya tolkningar av Luthers, och protestantismens, mentalitet. Det är inte förrän under senare år som åtminstone historievetenskapen har tagit upp frågan på nytt. Även om reformationen är ett mycket beforskat ämne både inom historia och inom andra discipliner, är det ofta andra frågeställningar som har varit i fokus. På senare år har dock ett nytt intresse för ämnen som känslornas historia och kroppens historia gett upphov till studier av reformationen där frågor om mentalitet och moral

kommit i fokus på ett nytt och spännande sätt. Genom att studera till exempel känslor i reformationen kan frågor om hur den religiösa omvälvningen påverkade människor på ett mer allmänt plan få nya svar. Satt Luther på axeln och manade till idoghet och arbetsmoral även under 1500- och 1600-talet, eller fick protestantismen andra konsekvenser för folks syn på sig själva och sin omgivning?

Ett lysande exempel på hur studier med nya vetenskapliga perspektiv ger nya insikter om reformationen är historikern Lyndal Ropers nyutkomna biografi över Luther, *Martin Luther – Renegade and Prophet*. Roper understryker inledningsvis att de yttre omständigheterna kring Luthers liv och gärningar, liksom de teologiska följderna de fick är välkända, medan hans inre drivkrafter fortfarande är praktiskt taget okända. Trots det är det enligt Roper uppenbart att Luthers personlighet formade hans religiösa strider och därmed den riktning reformationen tog under hans livstid. På så sätt är Luthers känslor inte bara personliga utan betydelsebärande för den historiska utvecklingen i stora delar av Europa under tidigmodern tid.

Roper har huvudsakligen inspirerats av en psykodynamisk förståelse av det mänskliga psyket, vilket gör att hon tillskriver Luthers tidiga år stor betydelse för hans personlighet och hans agerande senare i livet. Det är dock inte fråga om en renodlad psykologisk analys. Hon har också till exempel tagit fasta på en annan samtida forskningstradition som tillskriver rumslighet (space) betydelse för historisk utveckling. Bland bokens mest intressanta delar är när hon kombinerar dessa perspektiv för att förklara hur vissa av Luthers teologiska idéer formades till lika delar av hans relation till sina föräldrar och det faktum att han växte upp i ett gruvdistrikt.

Luthers uppväxt tillsammans med sina föräldrar och ett stort antal syskon i gruvorten Mansfield innebar att familjestrukturerna såg mycket annorlunda ut jämfört med vad som var vanligt i Tyskland under 1500-talet. I både stadsmiljö och på landsbygden arbetade det gifta paret vanligtvis nära varandra, medan gruvnäringen framför allt utgjorde ett manligt nätverk där kvinnor hade begränsade roller. Luther växte därmed upp i en familj där modern var hemma med barnen, medan fadern arbetade utanför hemmet, men stod för försörjningen av familjen. Det här är ett försörjningsmönster som känns bekant från historien, men som egentligen är mycket mer karakteristiskt för 1800-talets borgarklass än för 1500-talet.

Gruvnäringen var på många sätt en högriskbransch och lyckan kunde vända snabbt och oväntat. Den var också en spelplan för protokapitalistiska investerare, som hade stor makt över både över gruvpatroner och arbetare. Luthers barndom var på så sätt präglad både av förhållandena i Mansfield i stort och av föräldrarnas mer specifika situation. Detta är enligt Roper betydelsebärande för Luthers senare teologiska världsbild och den riktning reformationen tog. Luther hade en för tiden ovanlig syn på könen som diametralt olika och menade att kvinnor gjorde sig bäst i hemmet. Samtidigt är Jesu moder Maria mycket central i Luthers teologi, trots hans generella invändning mot helgon. Vidare är gud hos Luther en tydlig fadersgestalt, med de patriarkala dragen hos en man med stor auktoritet över sina barn. Den på många sätt osäkra tillvaron i Mansfield skapade dessutom ett livslångt risktänkande hos Luther och en benägenhet att sätta sig upp mot, och ibland förakta, auktoriteter. Denna benägenhet tog sig talande nog först uttryck genom hans fadersuppror, när han vägrade följa faderns plan att bli jurist och i stället gick i kloster, och fortsatte sedan i konflikter med både världsliga överheter och med påven.

Förhållandet mellan den historiska miljö som var skådeplatsen för reformationen, Luthers personlighet och de teologiska stridsfrågorna är genomgående i biografen. Läsaren får en rik bild av hur reformationen utvecklades i en specifik historisk kontext, samtidigt som Luthers personliga inflytande över processen blir tydlig. Vi får lära känna Luther och många av hans samtida på ett nytt sätt, trots att många drag redan är välbekanta. Roper betonar hur Luther präglades av ångest och oro, som under hans ungdom tog sig uttryck i nitiskt följande av klosterregler och hårt arbete. När han hade lämnat klostret och bildat familj framträder den i stället som perioder av depression omväxlande med produktivt arbete och ihärdigt förföljande av meningsmotståndare.

Roper tecknar en bild av Luther som spelar på motsättningarna i hans personlighet, det humoristiska och det argsinta, det nitiska och det livsbejakande och visar på hur de tillsammans påverkade reformationens utveckling. Ibland blir tolkningarna litet hastiga, hon beskriver många händelser som resultat av hans förhållande till sin far, utan att egentligen gå in på hur fadersförhållandet skulle ha varit inflytelserikt i den aktuella frågan. Dessutom gör formatet att det blir Luthers intentioner och inte de konsekvenser de fick, som står i centrum. En kritisk läsare skulle kunna invända att det inte ges tillräckligt utrymme för de förödande resultat som till exempel

Luthers antisemitism eller hans problematiska inställning till bondekrigen fick. Ändå ger biografien en god bild av en av reformationens viktigaste förgrundsgestalter och en rik analys av det historiska förloppet.

Om det är den Luther som Roper beskriver som sitter på axeln i ordspråket skulle det inte vara överraskande att han manar till nitiskhet. Den personlighet som träder fram i biografien är verkligen till stora delar driven av ångest som tar sig uttryck i en enorm produktivitet, samtidigt som hans fascination för det fysiska livet, för sex, mat och föräldraskap till exempel, blir tydligt. På så sätt står inte produktiviteten i kontrast till levnadsglädjen hos Luther och idogheten blir långtifrån det definierande karaktärsdraget. Snarare skulle Luthers personliga utveckling från en strängt regelstyrd munk till familjefar och förgrundsgestalt för en internationell upprörsrörelse kunna ses som antitesen till någon som av plikt känsla harvar på i invanda hjulspår. Oavsett hans ståndpunkter i religiösa och politiska frågor framträder personen Luther i Ropers tolkning som någon som obönhörligt följde sin inre övertygelse och därmed hamnade i de mest varierande situationer.

Den religiösa praktiken under 1500- och 1600-talet var dock inte främst baserad på Luthers person, även om han på många håll dyrkades som ett slags protestantiskt helgon efter sin död. Två andra relativt nyutkomna studier har också frågor om känslor i fokus, men där är det den religiösa upplevelsen bland bredare folklager som undersöks. Den amerikanska historikern Susan C. Karant-Nunn har i monografien *The Reformation of Feeling – Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany* undersökt de känslor som förmedlas genom predikningar i de tre under tidigmodern tid dominerande riktningarna av kristendom i Tyskland, katolicismen, lutheranismen och de reformerta kyrkorna. Hos Karant-Nunn spelar dock känslorna en något annorlunda roll än hos Roper. Ropers psykodynamiska perspektiv får till följd att känslorna blir något djupt personligt även om de påverkas av en individs levnadsförhållanden, medan Karant-Nunn ser känslor ur ett mer traditionellt känslöhistoriskt perspektiv och framhåller deras sociala dimensioner. Därmed utgår hon ifrån att prästerskapet i sina predikningar kunde forma åhörarnas känslomässiga upplevelse av religionen.

Som Karant-Nunn inledningsvis framhåller finns det en gemensam känslomässig bas för de kristna kyrkorna. Exempelvis är ju en av de

bärande teologiska grunderna för alla riktningar Jesu kärleksbudskap, vars betydelse inte endast är vad vi i dag skulle kalla känslomässig, men som definitivt rymmer känslomässiga dimensioner. Teologin och i viss mån även det kristna språkbruket skapade därmed en gemensam bas för fornamnet av religiösa känslor, men trots det visar Karant-Nunn att det fanns betydande skillnader mellan de tre traditionerna.

I predikningar över passionshistorien och döden visar Karant-Nunn att de protestantiska prästerna skiljde sig från sina katolska och reformerta kollegor genom att tona ned Jesu lidande. I den medeltida traditionen hade betraktelser över Jesu lidande varit ett sätt för de kristna att identifiera sig med det gudomliga och därmed bli bättre kristna. Inom protestantismen underströks i stället resultatet av passionen, alltså guds förlåtelse av människornas synder. Denna emfas hade sin grund i en av protestantismens absolut mest grundläggande doktriner, att människan kan nå frälsning genom guds nåd allena och inte genom egna gärningar, ett tillstånd som har sin grund i Jesu offer på korset.

Resultatet av detta blev att de protestantiska prästerna till skillnad från de katolska och reformerta uppmanade sina församlingar att känna tillförsikt och tröst inför det faktum att de skulle bli frälsta genom guds nåd och sin egen tro. På så sätt menar Karant-Nunn att de protestantiska predikningarna trots sin allvarliga karaktär formade en religiös praktik som var i grunden ljus och som förmedlade mer positiva känslor än de andra tidigmoderna riktningarna av kristendomen.

Karant-Nunns analys kan tyckas förvånande eftersom hon framhåller protestantismen som mer positiv än katolicismen, men kanske framför allt eftersom hon betonar den känslomässiga dimensionen av protestantism. En lång forskningstradition har betonat protestantismen som i första hand förnufts-baserad, vilket kan bero på det faktum att protestanterna framhöll studiet av bibeln som grunden för religionsutövningen. Karant-Nunn och flera med henne har dock på senare år argumenterat för att det, åtminstone i den tidigmoderna föreställningsvärlden, innebar att religionen inte samtidigt kunde vara känslomässig. Uppdelningen mellan förnuft och känsla som motsatspar är i mycket en modern konstruktion och för 1500- och 1600-talets människa innebar det inte någon konflikt att samtidigt både förstå och känna sin gud. Därmed blir Karant-Nunns analys också nyskapande genom det faktum att hon

tillskriver alla tre konfessioner likvärdiga, känslomässiga dimensioner.

Ska vi alltså tro Karant-Nunn var den tidigmoderna protestantismen en religion där en Luther på axeln skulle ha manat till tillförsikt snarare än idoghet, särskilt med tanke på att den tidigmoderna protestantismen så tydligt tog avstånd ifrån gärningsläran. Det är enligt protestantismen omöjligt att bli frälst genom goda gärningar, det är bara genom en rätt kristen tro som guds nåd kan utgjas. Det var detta förhållande som enligt prästerna skulle leda till en känsla av tröst hos församlingen. Karant-Nunn själv framhåller dock att hennes studie är begränsad till ideal och inte praktik. Det är prästernas intentioner som står i centrum för hennes studie och inte hur idéerna mottogs av de troende. Den troendes egen religiösa upplevelse under tidigmodern tid har i stället undersökts i en studie av den brittiske kyrkohistorikern Alec Ryrie och han visar att det var mycket mer komplicerat att ha rätt tro i praktiken än i teorin för den tidigmoderna protestanten.

För Luther själv innebar insikten om att det inte går att förtjäna guds nåd genom gärningar en enorm lättnad, eftersom han innan hela tiden hade känt sig otillräcklig. I Alec Ryries studie *Being Protestant in Reformation Britain* understryker han att samma insikt däremot innebar en stor osäkerhet för den enskilde protestanten. Eftersom handlingar inte längre räknades som ett sätt att vara en god kristen var protestanterna utlämnade till sin tro, men hur skulle de då veta att de verkligen trodde rätt och därmed var förtjänta av frälsning? Det fanns inga ritualer som kunde bekräfta tron och inga yttre tecken att tyda. Svaret var den troendes egna känslor, enligt Ryrie, eftersom det var genom känslorna som tron blev manifest.

Han framhåller liksom Karant-Nunn känslor av tillförsikt och tröst som målet för den troende, men undersöker till skillnad från henne också mer privata texter såsom dagböcker och självbiografier och visar genom dem att det var långt ifrån självklart att det var sådana känslor som den troende faktiskt upplevde. I stället menar han att en stor del av den protestantiska religiösa praktiken bestod i inåtvända betraktelser av de egna känslomässiga tillstånden, för att utröna om tron fanns där och var stark nog. Den tidigmoderna protestanten tycks ofta ha upplevt känslor av ångest och förtvivlan i dessa sammanhang, men om vi ska tro Ryrie är det inte i första hand dessa negativa känslor som var problematiska, utan i stället en sorts

känslomässig stumhet. I de texter som Ryrie har undersökt framkommer en återkommande oro över att inte känna tillräckligt, att vara likgiltig inför gud. Likgiltigheten kan möjligen i våra ögon framstå som ett trivsammare alternativ än ångest och förtvivlan, men för den tidigmoderna protestanten var likgiltigheten det yttersta beviset för att tron inte fanns där och därmed en säker väg till fördömelse.

Starka känslor, både positiva och negativa, blev därmed centrala i den tidigmoderna protestantismen och Ryrie menar att det är genom dem som vi kan förstå hur 1500- och 1600-talets protestanter levde sina liv. Han menar att vardagliga religiösa aktiviteter såsom bön enskilt och i grupp eller läsning av religiös litteratur hjälpte den troende att skapa och forma religiösa känslor och genom att undersöka dessa ger han en rik bild inte bara av det protestantiska känslolivet, utan också av vardagen för 1500- och 1600-talets brittiska religionsutövare.

Den brittiska kontext som Ryrie undersöker är på många sätt annorlunda än den tyska som både Roper och Karant-Nunn uppehåller sig vid. Ryrie undersöker framför allt puritanerna, den grupp bland brittiska protestanter som stod nära en kalvinistisk protestantism och bland annat omfamnade predestinationsläran. En av Ryries huvudpoänger är dock att den vardagliga, levda erfarenheten av religionen skiljde sig relativt litet mellan olika riktningar. Han menar att de teologiska grunddrag och de religiösa vardagsaktiviteter som var gemensamma för de protestantiska riktningarna var mer bestämmande för den religiösa upplevelsen än några konfessionella skillnader och därmed att protestantismen trots allt var en bred folkslig rörelse som formade människors vardagsliv.

Denna insikt är möjligtvis tentativ, eftersom Ryrie egentligen inte undersöker andra riktningar än den brittiskt puritanska. Ändå är det en av bokens fördelar att Ryries bredare kulturella perspektiv möjliggör inblick i hur religionen kunde bli gemensam realitet för troende i olika konfessioner. Även om Ryrie framför allt uppehåller sig vid de religiösa handlingarna i sig, så anar vi även i hans beskrivningar av den troendes ständiga oro en Luther på axeln som åtminstone inte bara förmedlade tillförsikt.

Gemensamt för dessa tre böcker är att deras fokus på känslohistoria understryker sidor av den tidigmoderna

protestantiska religionsutövningen som tidigare uppmärksammats sparsamt, åtminstone inom den historiska forskningen.

Uppfattningen att protestantismen redan under 1500- och 1600-talet var en förnuftsbaserad religion har som tidigare nämnts omhuldats inom forskningen om reformationen och har legat till grund både för en framstegstanke med kopplingar till den weberianska traditionen och för kritiska anmärkningar om hur reformationen förstörde mycket av den medeltida religionens sinnlighet. Ett nytt fokus på känslor i historien visar dock att protestantismens fokus på förståelse inte innebar att de religiösa känslorna blev oviktiga. I stället visar alla tre studier att känslorna var av allra största vikt både för att förstå sig själv och för att utöva sin religion, för Luther själv och för den tidigmoderna protestanten.

Det innebär vidare att den moderna föreställningen om Luther på axeln inte riktigt motsvarar de ideal 1500- och 1600-talets protestanter levde efter. Snarare än att utifrån en strikt arbetsmoral ihärdigt utföra sina sysslor tycks den tidigmoderna protestanten ha skådat inåt och varit i ständig dialog med sig själv kring upplevelsen av sin egen tro och sin relation till gud. Kanske är dessa insikter något att också ta i beaktande när arvet efter Luther återigen blir aktuellt i samband med reformationsjubileet?

***Mari Eyice** är doktorand i historia vid Stockholms universitet.*